

*Н. О. Шевченко,
к. е. н., доц., докторант, Донецький державний університет управління*

МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ОЦІНКИ РЕЗУЛЬТАТИВНОСТІ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ

Вдосконалено існуючі підходи до визначення ефективності аграрної політики. Визначено оцінку рівня розвитку та ефективності управління аграрним сектором.

Existent approaches are improved to determination of efficiency of agrarian policy. Estimation of level of development and efficiency of management by an agrarian sector is certain.

Ключові слова: аграрна політика, ефективність управління, конкурентоздатність, комплексний вплив, продовольча безпека, регулювання.

ВСТУП

Аграрна політика і конкретні заходи щодо регулювання аграрного сектора економіки вимагають оцінки з погляду не тільки їхньої розробки і здійснення, але й ефективності. Це важливо для підсумкової оцінки діяльності держави і суб'єктів господарювання, виявлення недоліків, невирішених питань і нових проблем, які необхідно вирішувати в майбутньому, удосконалюючи політику. Аграрна політика може бути позитивно оцінена лише тоді, коли вона забезпечує високу ефективність і конкурентоздатність агропродовольчої сфери, поліпшення соціального стану селян і підвищення рівня розвитку сільських територій. Звідси стає очевидною необхідність у розробці критеріїв оцінки результативності аграрної політики.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Вагомий внесок у розробку теоретико-методологічних та організаційно-практичних засад розвитку національної аграрної політики внесли такі вчені, як В. Амбросов, В. Андрійчук, О. Бородіна, П. Гайдуцький, В. Геєць, О. Гойчук, Б. Данилишин, О. Дацій, М. Дем'яненко, С. Дем'яненко, В. Зіновчук, М. Калінчик, С. Кваша, І. Кириленко, М. Корецький, І. Лукінов, Ю. Лупенко,

П. Макаренко, А. Малиновський, М. Малік, В. Мартьянов, В. Месель-Веселяк, О. Могильний, Г. Мостовий, В. Нелеп, Т. Осташко, О. Онищенко, Б. Панасюк, Б. Пасхавер, Г. Підлісецький, П. Руснак, В. Рябоконь, П. Саблук, М. Сахацький, В. Ситник, В. Трегобчук, М. Хвесик, Є. Ходаківський, М. Хорунжий, Г. Черевко, В. Шиян, О. Шпичак, В. Юрчишин та ін.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

— вдосконалити існуючі підходи до визначення ефективності аграрної політики;
— визначити оцінку рівня розвитку та ефективності управління аграрним сектором.

РЕЗУЛЬТАТИ

Для вирішення цього завдання в науковій літературі пропонується використовувати широкий спектр показників, зокрема таких як абсолютна величина доданої вартості в сільському господарстві в порівняльних цінах, а також темпи її зростання; обсяг доданої вартості сільського господарства на одного працівника і співвідношення даного показника з величиною доданої вартості на одного зайнятого в економіці в цілому; відповідність сільськогосподарської продукції світовим стандартам та ін. Критеріальними параметрами і показниками оцінки

розвитку АПК визначають ступінь інтегрованості сфер АПК; параметри структури і збалансованості розвитку АПК; досконалість організації виробництва і системи управління; ефективність функціонування АПК [6, с. 10]. Окремі дослідники при оцінці аграрної політики акцентують на необхідності враховувати усі види її ефективності: політичну, економічну, соціальну, екологічну [3, с. 115]. На думку ряду провідних вітчизняних вчених-аграріїв, єдиним інтегральним показником стану сільських територій може стати Індекс людського розвитку [1, с. 119]. Однак зазначений показник був розроблений для оцінки рівня соціально-економічного розвитку окремих країн. У ньому знаходять своє відображення показники, що характеризують тривалість життя, освіту, матеріальний добробут населення [5, с. 258]. Очевидно, що значення ряду показників, які є складовими при розрахунку інтегрального індексу людського розвитку, залежить від ефективності соціально-економічної політики держави в цілому, а не тільки її аграрної складової.

Для оцінки ефективності аграрної політики і вартісних порівнянь її пріоритетів пропонується також застосування аналізу "витрати — вигоди" у двох нових аспектах: повний облік амортизації знову створених основних фондів у дохідній частині політики; застосування різних схем оцінки вигод у залежності від джерела їхнього отримання. При реалізації продуктового підходу використовується зіставлення вигідності виробництва продукції в країні з її імпортом. Для обґрунтування структурних програм, таких як реорганізація аграрних підприємств, реформування земельних відносин тощо, може використовуватися так званий бюджетний підхід [4, с. 12]. Проте при його застосуванні враховується лише частина факторів, що мають вплив на процес досягнення визначених пріоритетів аграрної політики, тому зазначений метод доцільно використовувати тільки в якості одного з інструментів у комплексній методології такої оцінки.

Деякі дослідники пропонують використовувати набір індикаторів аграрної політики, які групуються в модулі різної складності: товарного ринку, структурний, макроекономічного та регуляторного середовища, досліджень і розгортання технологій [7]. Однак зазначений набір індикаторів є обмеженим, оскільки характеризує в основному умови і результати функціонування аграрного сектора. У ньому відсутні показники, що виражають результативність такого функціонування (рівень і структура споживання населенням безпечних продуктів харчування, їх економічна доступність для різних верств населення і т.д.).

Постановою Кабінету Міністрів України від 5 грудня 2007 р. № 1379 затверджено Методику визначення основних індикаторів продовольчої безпеки [2]. При цьому індикаторами продовольчої безпеки визначено:

1) добову енергетичну цінність раціону людини, що визначається як сума добутоків одиниці маси окремих видів продуктів, які споживаються людиною протягом доби, та їх енергетичної цінності. Гранич-

ний (пороговий) критерій встановлений у 2500 ккал на добу, при цьому 55% добового раціону повинні забезпечуватися за рахунок споживання продуктів тваринного походження;

2) забезпечення раціону людини основними видами продуктів, що визначається як співвідношення між фактичним споживанням окремого продукту та його раціональною нормою;

3) достатність запасів зерна у державних ресурсах, що визначається як співвідношення між обсягами продовольчого зерна у державному продовольчому резерві та обсягами внутрішнього споживання населенням хліба і хлібопродуктів у перерахунку на зерно. Граничним (пороговим) критерієм для зазначеного показника вважається його 17% рівень, що відповідає 60 дням споживання;

4) економічну доступність продуктів, що визначається як частка сукупних витрат на харчування у загальному підсумку сукупних витрат домогосподарств. Граничним (пороговим) критерієм для зазначеного показника вважається його 60% рівень;

5) диференціацію вартості харчування за соціальними групами, що відстежується в динаміці та розраховується як співвідношення між вартістю харчування 20% домогосподарств з найбільшими доходами та вартістю харчування 20% домогосподарств з найменшими доходами;

6) ємність внутрішнього ринку окремих продуктів, що відстежується в динаміці та визначається у натуральному виразі як добуток споживання певного продукту та середньорічної чисельності населення;

7) продовольчу незалежність за окремим продуктом, що визначається як співвідношення між обсягом імпорту окремого продукту у натуральному виразі та ємністю його внутрішнього ринку. Граничним (пороговим) критерієм для зазначеного показника вважається його 30% рівень;

Проте, у наведеному наборі індикаторів не враховуються питання якості та безпеки харчових продуктів, показники розвитку агропродовольчої сфери як системоутворювальної для всієї системи продовольчої безпеки. Завищеними є граничні критерії показників економічної доступності харчових продуктів та продовольчої незалежності. Власне, методика визначення економічної доступності є обмеженою та не відповідає змісту даної категорії. Диференціацію вартості харчування за соціальними групами доцільно розраховувати як співвідношення між вартістю харчування не 20, а 10% домогосподарств з найбільшими доходами та вартістю харчування 10% домогосподарств з найменшими доходами.

Таким чином, існуючі підходи до визначення ефективності аграрної політики вимагають подальшого вдосконалення. При цьому набір відповідних показників формується з урахуванням визначеної цільової спрямованості зазначеної політики. Враховуючи вищевикладене, основними критеріями ефективності аграрної політики є стан продовольчої безпеки країни та рівень сільського розвитку. Перший визначається широким спектром взаємозалежних показників, які систематизуються у відповідні групи

і характеризують:

1) стан забезпечення населення якісною і безпечною продукцією (рівень захворюваності населення, пов'язаний з недостатнім чи нерациональним харчуванням; стан контролю за дотриманням якості й безпеки продовольчої продукції; розвиток інформаційної діяльності, спрямованої на поліпшення забезпеченості населення якісним і безпечним продовольством; обсяг окремих видів продовольчої продукції, що виробляється за міжнародними стандартами якості в загальному обсязі її виробництва);

2) рівень споживання населенням продуктів харчування (фактичне споживання окремих видів харчових продуктів у розрахунку на душу населення; споживання продуктів харчування в домогосподарствах з дітьми в залежності від кількості дітей у їхньому складі; споживання продуктів харчування в домогосподарствах за децильними (10%) групами за рівнем середньодушових сукупних витрат);

3) економічну (вартість набору продуктів харчування відповідно до раціональних норм їхнього споживання; рівень середньомісячної номінальної і реальної заробітної плати; розподіл населення за рівнем середньодушових сукупних витрат; частка сукупних і грошових витрат на продукти харчування в загальній структурі витрат населення; індекс споживчих цін на продовольчі товари, в т.ч. у розрізі окремих видів товарів; рівень монополізації продовольчого ринку) і фізичну (структура джерел реалізації продовольчих товарів на ринку; наявність мережі роздрібної торгівлі у розрахунку на 10 тис. чол.; чисельність торгових місць на продовольчих ринках у розрахунку на 10 тис. чол.; чисельність приватних підприємств у сфері торгової діяльності на відповідній території; стан розвитку оптової торгівлі продовольчими товарами; наявність основних видів продовольчих товарів у роздрібній торговій мережі (чи на ринках) на відповідній території (міста, селища, села); асортимент продовольчих товарів у роздрібній торговій мережі на відповідній території) доступність продовольства;

4) стійкість продовольчого ринку (визначається рівнем роздрібних і закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію з урахуванням нормативної рентабельності її виробництва) і ступінь його незалежності (частка імпортованих товарів у загальній структурі реалізації; рівень залучення місцевих можливостей агропромислових структур щодо насичення локальних ринків продукцією власного виробництва, що вимірюється у відсотках продажу окремих видів продовольчих товарів місцевого виробництва в загальному обсязі їхньої реалізації; рівень самозабезпеченості продовольчими товарами; обсяг запасів продовольства; баланс зовнішньої торгівлі продовольчими товарами);

5) рівень розвитку агропродовольчої сфери (частка агропродовольчої сфери у формуванні валового внутрішнього продукту; обсяги виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції і продовольчих товарів; урожайність основних видів сільськогосподарських культур; продуктивність худоби і птиці; частка господарств населення у вироб-

ництві окремих видів сільськогосподарської продукції; рентабельність виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції і продовольчих товарів; фінансові результати діяльності сільськогосподарських і переробних підприємств; обсяги інвестицій в агропродовольчу сферу, у т.ч. іноземних; рівень державної підтримки аграрних товаровиробників);

б) природно-ресурсний потенціал і ефективність його використання (площа ріллі в розрахунку на 1 жителя; родючість землі, у т.ч. в розрізі окремих територій; частка деградованих земель у загальній їхній структурі; рівень розораності земель і ін.).

Оскільки результативність аграрної політики є наслідком спільної дії великої кількості факторів, при оцінці її ефективності необхідно враховувати їхню взаємодію і комплексний вплив на регульовані державою об'єкти, виділяти результати часткової і загальної дії. Негативну зміну кожного з показників, що входять у вищевказані групи, варто розцінювати як реальну чи потенційну загрозу продовольчій безпеці країни, оскільки усі вони тісно взаємозалежні й взаємодіють порядковані з погляду своєї цільової спрямованості.

Таким чином, оцінювати рівень продовольчої безпеки доцільно за допомогою інтегрального показника, який відображає всі вищезазначені аспекти. Методика розрахунку рівня продовольчої безпеки, яка наводиться нижче, враховує основні положення методики розрахунку рівня економічної безпеки, затвердженої наказом Міністерства економіки України від 02.02.2007 № 60.

Процес формування продовольчої безпеки характеризується множиною ознак ($m \geq 2$), тому при упорядкуванні одиниць сукупності виникає необхідність агрегування усіх ознак множини в одну інтегральну оцінку. Агрегування ознак ґрунтується на так званій теорії "адитивної цінності", згідно з якою цінність цілого дорівнює сумі цінностей його складових. Якщо ознаки множини мають різні одиниці вимірювання, то адитивне агрегування потребує приведення їх до однієї основи, тобто попередньої нормалізації. Вектор первинних ознак $[x_1, x_2, \dots, x_m]$ замінюється вектором нормалізованих значень $[z_1, z_2, \dots, z_m]$.

На практиці застосовують різні способи нормалізації. Усі вони ґрунтуються на порівнянні емпіричних значень показника x_i з певною величиною a . Такою величиною може бути максимальне x_{\max} , мінімальне x_{\min} , середнє значення сукупності $[x_1, x_2, \dots, x_m]$ чи еталонне (порогове) x_e значення показника. Якщо x_{ij} — деякі показники, $j = 1, \dots, m$; $i = 1, \dots, n$, які в сукупності характеризують продовольчу безпеку, то інтегральний показник (індекс) безпеки повинен мати вигляд лінійної згортки:

$$I_i = \sum_{j=1}^m a_{ij} z_{ij},$$

де a_{ij} — вагові коефіцієнти, що визначають ступінь внеску j -го показника в інтегральний індекс;

z_{ij} — нормалізовані значення вхідних показників x_{ij} .

Цей індекс дорівнює 1 тоді, коли всі x_{ij} набувають "найкращих", або оптимальних, значень, і 0 тоді, коли всі показники "найгірші". Вимоги до a_{ij} та z_{ij} :

усі a_{ij} задовольняють такі умови:

$$0 \leq a_{ij} \leq 1$$

$$\sum_j a_{ij} = 1$$

кожен із z_{ij} є нормалізованим, тобто $0 \leq z_{ij} \leq 1$, причому $z_{ij} = 1$ відповідає оптимальному значенню, а $z_{ij} = 0$ — найгіршому.

Діапазон можливих значень кожного показника розбивається на 5 інтервалів: $[x_{гр}^h, x_{пор}^h)$, $[x_{пор}^h, x_{опт}^h)$, $[x_{опт}^h, x_{опт}^b]$, $(x_{опт}^b, x_{пор}^b]$, $(x_{пор}^b, x_{гр}^b]$, де $x_{гр}^h, x_{гр}^b$ — економічно досяжні мінімальне та максимальне значення індикатора, або нижня та верхня границі;

$x_{пор}^h, x_{пор}^b$ — порогові нижнє та верхнє значення індикатора, тобто значення, які бажано не перетинати;

$x_{опт}^h, x_{опт}^b$ — мінімальне та максимальне оптимальні значення індикатора, тобто інтервал оптимальних значень.

При цьому $x_{опт}^h$ та $x_{опт}^b$ знаходяться в інтервалі порогових значень $[x_{пор}^h, x_{пор}^b]$. Значення $x_{опт}^h$ може дорівнювати $x_{пор}^h$, тоді інтервал $[x_{опт}^h, x_{опт}^b]$ перетворюється в точку $x_{опт}^h$. Значення $x_{гр}^h, x_{пор}^h, x_{опт}^h, x_{опт}^b, x_{пор}^b, x_{гр}^b$ визначаються експертним методом. Значення нормалізованого показника в точках $x_{гр}^h, x_{гр}^b$ визначається експертним методом або становить 0,5.

Задача нормалізації показників — це перехід до такого масштабу вимірювань, коли "найкращому" значенню показника відповідає значення 1, а "найгіршому" — значення 0. З точки зору математики, це є задачею нормування змінних, а з точки зору статистики — перехід від абсолютних до нормалізованих значень індикаторів, що змінюються від 0 до 1 і вже своєю величиною характеризують ступінь наближення до оптимального значення, що можна також інтерпретувати у відсотках: 0 відповідає 0 %, 1 — 100 %.

При формуванні ознакового простору (множини індикаторів) важливо забезпечити інформаційну односпрямованість показників x_i . З цієї метою показники поділяють на стимулятори та дестимулятори. Зв'язок між інтегральною оцінкою I й показником-стимулятором прямий, між I й показником-дестимулятором — обернений. Дестимулятори перетворюють на стимулятори за допомогою нормування.

Нормування індикаторів здійснюється двома методами.

Перший метод нормування розраховується за формулою:

$$z_{ij1} = \begin{cases} x_{ij} / x_{опт}^h, \text{ якщо показник є стимулятором,} \\ \text{при цьому } z_{ij1} = 1 \\ \text{при } x_{ij} = x_{опт}^h \\ x_{опт}^b / x_{ij}, \text{ якщо показник є дестимулятором,} \\ \text{при цьому } z_{ij1} = 1 \\ \text{при } x_{ij} = x_{опт}^b, \\ \text{де } x_{ij} \text{ — значення індикатора;} \\ z_{ij1} \text{ — нормоване значення індикатора } x_{ij} \text{ першим методом.} \end{cases}$$

Другий метод нормування розраховується за формулою:

$$z_{ij2} = \begin{cases} \frac{x_{ij} - x_{гр}^h}{x_{пор}^h - x_{гр}^h}, & x_{гр}^h \leq x_{ij} < x_{пор}^h \\ \frac{(x_{ij} - x_{пор}^h) + x_{опт}^h (x_{опт}^b - x_{ij})}{x_{опт}^b - x_{пор}^h}, & x_{пор}^h \leq x_{ij} < x_{опт}^b \\ 1, & x_{опт}^b \leq x_{ij} \leq x_{опт}^h \\ \frac{x_{опт}^h (x_{ij} - x_{опт}^b) + (x_{пор}^b - x_{ij})}{x_{пор}^b - x_{опт}^b}, & x_{опт}^h < x_{ij} \leq x_{пор}^b \\ \frac{x_{гр}^b - x_{ij}}{x_{гр}^b - x_{пор}^b}, & x_{пор}^b < x_{ij} \leq x_{гр}^b \end{cases}$$

де z_{ij2} нормоване значення індикатора x_{ij} за другим методом;

$$x_{опт}^h = 0,5; \quad x_{опт}^b = 0,5.$$

За межами інтервалу $[x_{гр}^h, x_{гр}^b]$ нормалізовані величини дорівнюють 0. Оптимальні, порогові та граничні значення індикаторів для нормування за другим методом наведено.

Для визначення вагових коефіцієнтів використовується модель головних компонент, яка трансформує m -вимірний ознаковий простір у p -вимірний простір компонент ($p < m$).

У моделі головних компонент зв'язок між первинними ознаками і компонентами описується як лінійна комбінація:

$$y_i = \sum_j^m c_{ij} G_j$$

де y_i — стандартизовані значення i -ї ознаки з одиничними дисперсіями; сумарна дисперсія дорівнює кількості ознак m ;

c_{ij} — внесок j -ї компоненти в сумарну дисперсію множини показників i -ї сфери.

Компоненти G_j також являють собою лінійну комбінацію:

$$G_j = \sum_i^m d_{ij} x_{ij}$$

де d_{ij} — факторні навантаження;

x_{ij} — вхідні дані.

Вагові коефіцієнти a_{ij} розраховуються за формулою:

$$a_{ij} = \frac{c_{ij} \cdot |d_{ij}|}{\sum_j c_{ij} |d_{ij}|}$$

Побудова моделі головних компонент здійснюється за допомогою пакета "Статистика" у три етапи: розрахунок кореляційної матриці R ; виокремлення головних компонент і розрахунок факторних навантажень; ідентифікація головних компонент. Інформаційною базою компонентного аналізу можуть бути як первинні ряди (Raw data), так і кореляційна матриця (Correlation matrix). Тип інформаційної бази вказується на стартовій панелі модуля (Input file). Процедури методу головних компонент —

Principal components — представлено в модулі Factor Analysis — факторний аналіз. Праворуч розміщено поля для установлення параметрів моделі: Maximum no. of factors — максимальне число факторів і Minimum eigenvalue — мінімальне власне число. Якщо не задано іншого, ці параметри становлять відповідно 2 і 1. За командою на виконання програми з'являється вікно Factor Analysis Results — результати факторного аналізу, в інформаційній частині якого вказується кількість ознак, метод аналізу, десятковий логарифм детермінанта кореляційної матриці, число відокремлених факторів і власні значення матриці λ_j .

Після установлення Eigenvalues система видає таблицю значень власних чисел, які є дисперсіями головних компонент, а також внесок кожної з них у сумарну варіацію ознакової множини — % total Variance — внесок кожної компоненти у факторне навантаження — коефіцієнти c_{ij} . З-поміж процедур обертання факторів — Factor rotation — вибирається Varimax normalized — варімакс нормалізований. Згідно з опцією Factor loadings маємо таблицю факторних навантажень, значення яких наближаються до 1 або 0. Ознаки, що навантажують кожну компонента, виділено. Це — коефіцієнти d_{ij} .

Вагові коефіцієнти однакові для обох методів розрахунку нормалізованих показників. Розрахунок інтегрального індикатора для першого методу розрахунку нормалізованих значень індикаторів здійснюється за формулою:

$$I_{j1} = \sum_i a_{ij} \cdot z_{ij1},$$

де a_{ij} — вагові коефіцієнти, що визначають ступінь внеску i -го показника в інтегральний індекс;

z_{ij1} — нормалізовані значення вхідних показників x_{ij} , розраховані за першим методом.

Розрахунок інтегрального індикатора для другого методу розрахунку нормалізованих значень індикаторів здійснюється за формулою:

$$I_{j2} = \sum_i a_{ij} \cdot z_{ij2},$$

де a_{ij} — вагові коефіцієнти, що визначають ступінь внеску i -го показника в інтегральний індекс;

z_{ij2} — нормалізовані значення вхідних показників x_{ij} , розраховані за другим методом.

Узагальнений інтегральний індикатор:

$$I_j = (I_{j1} + I_{j2}) / 2.$$

Однією зі складових оцінки результативності аграрної політики може також бути застосування системи рейтингових індикаторів, які використовуються як інформаційне джерело і вказують на ключові проблеми, що перешкоджають ефективному розвитку агропродовольчої сфери окремих регіонів. Крім того, вони корисні для перспективного планування, оскільки ідентифікують перешкоди, що стримують надходження інвестицій і розвиток конкурентоздатності [37, с. 73]. Результати рейтингових оцінок можуть застосовуватися при вирішенні проблеми регіональних диспропорцій у рівні розвитку агропродовольчої сфери та для здійснення моніторингу зближення аграрної економіки окремих регіонів на ос-

нові кількісних оцінок критеріїв зближення, встановлення пріоритетів у реалізації стратегії розвитку агропродовольчої сфери і оцінки ступеня досягнення поставлених цілей, ефективності державної політики в зазначеній сфері, прогнозування і планування. Оцінку рівня розвитку та ефективності управління аграрним сектором України пропонується проводити за основними чотирма групами показників, які характеризують:

- рівень економічного розвитку;
- фінансовий стан підприємств агропродовольчої сфери;
- рівень інвестиційної активності;
- розвиток зовнішньоекономічної діяльності.

ВИСНОВКИ

Таким чином, стан та ефективність управління аграрним сектором за рівнем економічного розвитку можна оцінити на основі показників продукції сільського господарства в розрахунку на одну особу, продуктивності праці у сільському господарстві, індексу валової продукції сільського господарства. Для оцінки фінансового стану аграрних підприємств можуть бути використані показники частки прибуткових підприємств у їх загальній чисельності та рівня рентабельності. Рівень інвестиційної активності аграрних підприємств визначають з використанням показників обсягу прямих іноземних інвестицій у галузь та темпів їх приросту (зменшення) у порівнянні з базисним періодом. Розвиток зовнішньоекономічної діяльності пропонується оцінювати на основі показників щодо експорту продукції рослинництва і тваринництва та темпів зміни їх значень відносно визначеного базисного періоду.

Література:

1. Андрійчук В.Г., Зубець М.В., Юрчишин В.В. Сучасна аграрна політика: проблемні аспекти. — К.: Аграрна наука, 2005. — 140 с.
 2. Деякі питання продовольчої безпеки: постанова Кабінету Міністрів України від 5 грудня 2007 р. N 1379 // Офіційний вісник України. — 2007. — № 93. — Ст. 3405.
 3. Зіновчук Н.В. Екологічна політика в АПК: економічний аспект. — Львів: Львівський держ. аграр. ун-т, ННВК "АТБ", 2007. — 394 с.
 4. Іванько А.В. Регулювання сільськогосподарського виробництва: автореф. дис. канд. екон. наук: 08.07.02 / Нац. аграр. ун-т. — К., 2006. — 20 с.
 5. Саперович Н., Шевцов О. Продовольча безпека в Україні: стан, проблеми, шляхи вирішення // Актуальні питання аграрної політики: Зб. робіт. — К., 2002. — С. 254—302.
 6. Янків М.Д. Організаційно-економічні механізми розвитку і функціонування АПК України: автореф. дис. д-ра екон. наук: 08.07.02 / НАН України; Інститут економіки. — К., 2000. — 37 с.
 7. Timothy E. Josling and Alberto Valdes. Agricultural Policy Indicators // ESA Working Paper. — January 2004. — № 04—04. — 26 p.
- Стаття надійшла до редакції 18.11.2010 р.